

գրքին մէջ (Զ, 7), յունարէն Դիոնիսոսն թարգմանուած է Սպանդարասմետ. Հազարդ՝ այդ առիտն մէջ կը գտնէ զրապաշտական Սպանդաս Արմայիրն: Բնաւ տեղեկութիւն յունիք թէ Հայաստանի մէջ ինչ կերպով եւ ո՞ր կը պատուէր այս աստուածն. չի պատկանիր նա պաշտօնապէս պաշտուած աստուածներու կարգին, որոնք՝ քրիստոնէութեան յաղթանակին միջոց՝ տէրութեան իշխանութեամբ եւ ուժով քննուեցան: Թերեւս նա տեղական պաշտաման մի կեղորոն կը կազմէր: Կը կարդանք թոյմայ Արքունւոյ մէջ (հրատ. Ի Պետրբուրգ, 1887, էջ 28). «Եւ երկիր պանդոկի Սպանդարամետ աստուծոյ է, ոչ ստեղծեալ յուսեղէ, այլ որպէս երեւի՞ յոյնպէս էր». սակայն Հեփթաղաց Մանթիթոպ թագաւորին կրօնական դաւանութեան մասը կը կազմէ այս, որ կը ներկայանայ իբր գլուխ զբաղաշտական շարժման մի, եւ որ բնաւ ո՞ն եւ է կապ չունի Հայաստանի հետ:

Շարայարելի

ԱՌ ԽՐԱԳՐԱՊԵՏ ԲԱԶՄԱԿԷՊ ՀԱՆԴԻՍԻ

Ք Ո Ւ Ղ Ք Բ Ա Ր Ն Վ Ա Մ Ի

— 3 * —

ՏԱՐԱՑ մեզի նկատմամբ ըսածներն՝ շատ անգամ մեզ եւ օգտակար են. մասն զի անոնց մէջ կայ գոյեստ՝ որ ամբարտաւանութիւն կամ արիւնթիւն կը բերէ, եւ կայ պարսաւ՝ որ թէ եւ ի զայրոյթ կը շարժէ՝ բայց մտածել եւ կու տայ, եւ այս շատ աւելի օգտակար է. միայն թէ խնկերու ալեւաց միջէն անցնելու ժամանակ՝ պէտք է զմեզ խոհեմ ցուցնելու ժամանակ՝ արիւնթաւարազանց ներքեւ: Այն օգուտներու

թուէն, որք ըստ իս յառաջ կու գան այդ համագային զուգարարութիւններէն, յաճախ մեծամեծներն մին է՝ կարենալ ծծադիլ կամ ժպտիլ, յաւելուլ թել մի կենաց հիւսածին վերայ:

Աշխարհագրութեան մէջ այլ կարող են օտարք մեզի բան սորվեցընել. եւ այն հին կենաց մնացորդն, որ զուցէ ժայռի մի մէջ պահուած է, եւ կամ ուժգնահոս ջրոյ մի առաջին ցայտում՝ կարող են յաճող գտիլ եւ պատմիլ մ'ունենալ, որ մեր ազգէն չըլինի: Բայց արեւօք օտարոտի չԷ որ պատմին յանկարծ ի մարգարէ փոխուի, եւ մինչդեռ կարգաւ ըստ երկրաց զուգակները կը նկարագրէ, սկսի պատմել մեզ անուններ եւ զէպքեր՝ նա եւ այնպիսիներուն, որք բնաւ եղած չեն, բայց զուցէ օր մի կարենան զուլութիւն ունենալ յիշեալ առիւթաց մէջ, մարդկանց անհանդարտ կամեցողութեանց թելադրութեամբ անկուելով կամ հաստատուելով:

Գեղեցիկ թերթ մի լոյս կը տեսնէ ի Գերմանիա, որ ամէն ամիս ընթերցողաց աչքերը եւ ուղեղները կը զուարթացընէ, որ՝ եթէ ուզուի՝ կարելի է մեզ եւ նոյն նպատակին ծառայել, եւ զոր կը յանձնեմ Բազմալիլի խրմբագրողաց մտադրութեան. բայց անոր՝ որ ամբարտաւանութիւնը կը սիրէ՝ կ'ուզեմ նոյն իսկ ըսել, թէ անտի չօգտուիլն յանցանք մ'է: — Այս օրագիրս, որ ստուգիւ կրնայ օգտակար լինել ընտանեաց համար, ունենալով իւր մէջ առողջ կերակուր, պատուաբեր թէ՛ խոհարարին եւ թէ բազմականաց, կը կոչուի Ամսաբերք (Monatshefte), զոր ի լոյս կ'ընծայէ տունն վախճազն եւ նշանազ պարոնայց: Բայց նոյն իսկ ընտիր ճաշի մի մէջ, կարելի է մի տեսակ կերակուր մէջ հաս մի պզգեղ գանուի՝ որ պէտք չէր լինէր, եւ ուրիշ տեսակի մի մէջ՝ պակսին ադի երկու հատիկը. եւ զուցէ մեր խնդիրն այլ ասոր մէջ է:

Կ'ընթերտում (յիշեալ թերթին) ապրիլի պրակին մէջ (յէջն 218-225), ուր կը պատմէ պր. Ելմինզ Ալադին իւր գլխուն պատահածները՝ Հայաստանի մէջ շրջած ժամանակ: Նա ժամանակը չորոշեր, բայց զմեզ կ'սպարմոյցընէ թէ ինքն շատ անգամ յեր-

1. Հմմտ. Ges. Abh. S. 264, 265; armen. Stud. S. 139.

կար տեսած է շրջած է այդ աշխարհը, և կենդանի բառերով կը գծագրէ և կը գուշակէ զայն իբրեւ ճարտար նկարիչ մի։ Այս տարակոյս ոչ ոք պիտի հաստատէ՝ թէ ինքն թուրք բանակաց միոյն մէջ բժիշկ լինելով՝ Հայոց վրայ սաստիկ սէր ձգած լինի։ Բայց որովհետեւ քրիստոնեայ էր, փափագելի էր որ այն կողմերու քրիստոնեացի ևս՝ աւելի սիրով հիւրընկալէին զինքը։ — փափագելի էր՝ որ արևելեան ուղղափառութիւնն զիջանէր արևմտեանին, թէ և սա գունազոյն լինի, մասն զի չեմ գիտեր թէ ինչ գոյն ունի մեր յօղուածագրին քրիստոնէութիւնն։ Այս սաղոյ է, որ Ալադին՝ ընդդէմ օսկաւ հիւրասիրութեան Հայոց աներուն՝ կը գործածէ կրակէ բառեր, ձախող դատողութիւն։ Ինք և մինչև անգամ վիրաւորանք, զորս մենք հնաւորներս, որ ծոյլ ճանապարհորդներ ենք լոկ քրոջ էջերուն մէջ, պիտի չյաջողինք ուղղել և ոչ ողբացընել, որք սակայն ուրիշ շատագոյութեան մի կարօտ են։ Արդ եթէ անտատաձեռնութիւնն առ օտարս, պատիւ առ աղքատս և թշուառս՝ գոյլուած են նա և ի Հայս, աւելի քան ինչ որ այն գիւրասիրտ գերմանացին կը կարծէ, այս բանս յուսամ ըստ ինքեան ակոյեան մի կը յարուցանէ կամ յազգայնոց, և կամ օտար՝ բայց աւելի նուազ զգրադղ և նուազ խտազգատ՝ ճանապարհորդաց միջինն։

Բայց մենք հետևինք իշմանդ Ալադինին ընթացից։ Ես երազ կ'ընթանայ՝ իջնելով Երզրնակնէն դէպ ի Բալու, և անտի՝ միշտ ի հարաւակողմն երթալով՝ Եփրատայ հովտին երկայնութեամբ, դէպ ի Խարբերդի արգասանդ գաշտալայրը կը դիմէ։ Այս ճանապարհին վրայ նա շնչասպառ և պարտաւած՝ հայ գիւղակի մի կը հանդիպի, և յետ վեց ժամ ետ ճանապարհորդելու՝ դարձեալ մի ուրիշ աւանի կը պատահի, և բոլոր առանց բնակիչք մեր ճանապարհորդին հետ միայն թուրքերէն կը խօսէին։ Սպին ուղեգրութեանս մէջ բնած յիշուած չէ, բայց ես կը համարիմ՝ զիտուն՝ զոր և ձեզ հաղորդելու պէտք չի կայ՝ թէ այն կողմերն այլ հայ լեզուն ամենակենդանին, թէպէտ և տէրանց լեզուի գործածութիւնն բնականապէս ընդ-

հանուր և սովորական դարձեր է ամենուն ևս։ Բայց հիմայ իմ նպատակս է Ձեր և ընթերցողաց ուշադրութիւնը դարձընել այն երկու անուանց վերայ, զոր ունենալ կը կարծուին՝ ըստ նոր աշխարհագրիս՝ յիշեալ երկու հայ գիւղակիներն։ Դուք այժմէն իսկ կարող էք, Բարեկամ, ծանուցանել ձեր ընթերցողաց՝ աւելի հեղինակութեամբ քան ինչ որ ես ունիմ, թէ ազգային գրոց և աշխարհացոյց քարտիսաց վերայ անոնց հետքն անգամ չի տեսնուիր, այնու հանդերձ որ Ս. Ղազարու մէջ եղած են և կան հմուտ վարժապետք, որք կարող են ստորագրել ինչ որ եղած է և է այժմ Հայաստան։ Բայց և յամենայն դէպս՝ պիտի հարցուն, թէ այդ թուրք անուան կից ուրիշ անուն մ'այլ չի կայ արդեօք. և մի թէ կասկած չի՞ ծնանիր այդու հարցընելու, որ թէպէտ և բերնէ յակնա՞յ կը պտըտին այդ բառերը, արդեօք փաղաքշական ծաղրանուն մը չեն, և զուցէ այն տեսակներէն, զորս կը հնարեն ըստ քմաց զգո՞ղման անապարհորդք, որոնք կ'ուզէին ջերմ և կակուղ անկողին, և կամ մանուսանդ, զուարթամիտ և միշտ կատակի պատրաստ ընկերներ գտնել, զորս ոչ միշտ և ոչ այլ շուտով կը գտնեն։ Վերջին հարցում մ'այլ այս պիտի լինի։ Թէ այն սովորական աշխարհագրութեան մէջ՝ զոր ամենքս գիտենք՝ ո՞ր կը գտնուին տեղեաց այնպիսի անուններ, որք իրենց իմաստով նմանին ցիցերու ծայրերը հաստատուած թրդութեկաց կամ տախտակներու, որոնց վերայ կ'ընթերցուին։ Այս տեղէն անցնելու հրաւան լիպ, և կամ, Այս ցանկապատիւ մէջ արգելուած է որսորդութիւնն։

Ո՛րչափ շատախօսութիւն երկու անուանց համար։ Բայց խօսք, սիրելի Բարեկամ, ուրիշ նոր խօսքեր կը ծնանին, և հարկ է որ զուք համբերութիւն ունենաք։ Ահա սիկ բուն կէտը հօս է։ Պր. Ալադին կը հաստատէ, և քիչ կը մնայ որ ըսեմ թէ կ'երգնու, թէ այն երկու գիւղակիներն կը կոչուին, մին՝ Գոնազ ալմազ جوناظ و جوناظ և միւսն՝ Գափու ալմազ جافو و جافو այս Ինքն է, մին՝ Հիս լընդուտի, և միւսն՝ Դուաք չի բանար. զորս եթէ ո՞ր և է լեզուով

թարգմանները և երկու անուններն այլ միաս-
ցրենք, յառաջ պիտի գայ մեզի քաղաք
մի, առան մի կամ հիւղ, այսպիսի տար-
օրինակ անուանակոչութեամբ. Անցորդ պա-
րոններ, հաճեցեք առ կրողն երբայ * : —
Իսկ թէ պր. Ալադին գափի զրէ և ոչ գա-
փոս, այդ զարմանք չի պատճառեր, զի եր-
կու ձեն ալ զործածական է օսմանեան զա-
ւտաբարբառներու մէջ. զայլով շնորհերուն,
զոնազ և զափի, որք թաթարական չեն,
զայնս ճանապարհորդին իղճին կը թողում,
և թէպէտ ես իմ կերպովս այլ զրեմ, բայց
չեմ համարձակիր զինքը սխալած համարիչ** :
Առ այժմ ես այլ կը փակեմ սիրտս և զըռ-
ներս. և քանի որ այս երկու անուններ ու-
րիշ անցագիր մի չունին՝ վաւերացուցիլ որոշ-
մով և ստորագրութեամբ, այնպէս կը կեղ-
ծեմ՝ իբր թէ զանոնք բնաւ ընթերցած չեմ.
սակայն կը յուսամ որ՝ երբ զիմակն վեր-
ցուի՝ երկուքն այլ նոյնանան կամ ամփո-
փուին իշարուի անուան մէջ, իբրև երկու
կենդանի անձինք և մի քրիստոնէայ ա-
նուն *** :

Ուրիշ տեղ Ալադին իւր ներկերու տաս-
տակէն աւելի զեղեցիկ զոյներ կ'առնու. և
երբ Ակին կը մօտենայ՝ կը սիրահարուի այդ
քաղաքին, և Ասիոյ մէջ զայն գերազանցող
ուրիշ բան չի տեսներ՝ եթէ Ամանաս չլի-
ներ : Նորա նկարագրութիւններն աշխոյժ,
զոգար և սիրալիր են. բայց ես կ'սխտրծիմ
աւելի ներքին հոգին զիտեղ՝ քան լոկ ար-
տաքին զգեստները. որովհետև Ալադին ըն-

տանեկան ինչ ինչ սովորութեանց վրայ տե-
ղեկութիւններ կու տայ, զորս կարելի է թէ
բնիկ հայ վկայներ կամ հաստատեն, կամ
զեղեցիկացիներն նորանոր նմանութեամբ, և
կամ բոլորովին ես հերքեն : Արդ այս վկա-
ներէս միայն իսկ եռանդը շարժել ի պա-
տասխանատուութիւն՝ ինչ համար մեծ հա-
մոյք և չա՛հ պիտի լինի :

Հիմակ դառնանք ի Բալու : Պր. Ալա-
դինին ըսածին համեմատ, միայն Բալուի և
անոր շրջակայ անդեաց մէջ ամուսնացած
կրնն, քանի որ իւր սկեսուրն ողջ է, իր
երեսը քղաքակած կը պահէ՝ մինչև անգամ
իւր ամուսնէն : Այս զէպքիս մէջ՝ ո՛չ թէ առ-
նացի կամ տիրական նախանձաւորութիւնն
է՝ որ կը զինուի թշնամաց և քարեկամաց
որոգայթներուն դէմ, այլ ամենահին թագու-
հայն նորա օրտին մէջ սածած փափազն է, ու-
րով կ'ուզէ միայնակ թաղաւորել տան մէջ.
միով բանիւ կը տեսնենք յայտմ՝ վայրահակ
հասակին նախանձը ընկզկէ՝ առողջ երիտաւ-
սորգութեան, որ է բւեղ՝ երկու սէրերու
իրարու հետ մաքառումը : — Բայց մեր ճա-
նապարհորդն կը պատմէ նա և, թէ աւելի
անպի՛ն՝ զէպ ի Այրարատի կողմերը, կրնն
իւր երեսը չի բանար՝ մինչև որ չի վճարէ
իւր աշխարհի տուրքը. այս ինքն է, մինչև
այն ժամանակ՝ որ կարող լինի իւր ամուսնոյն
առջև պարծիլ իրեն անդրանիկ որդւով : Դար-
ձեալ, եթէ ստող է՝ ինչ որ կ'ընթեռնում
բաւական հեղինակութիւն ունեցող զրքերու
մէջ, թէ հայ կանայք ուրիշ աւելի ծանր
պատժոյ մ'այլ զատապարտուած են Հայաս-
տանի քանի մի տեղեր. այսինքն է՝ թէ կին
մի հարսանեաց օրէն մինչև վեց տարի վերջը
պէտք է լուռ ու մունջ կենայ, միայն նը-
շաններով զօ՛հ լինելով, և այն ժամանակ
միայն պիտի կարենայ բերանը բանալ՝ երբ
ինքն և իւր ամուսինն առանձին գտնուին,
առանց ականատես վկայ մ'ունենալու : Ար-
դեօք ճիշդ այսպէս է : Եթէ յիշուի այսպէս
է, կրնանք զուշակել՝ թէ նոքա իրենց բրու-
նաւորին առջև բաւերու ինչպիսի հեղեղներ
կը թափեն :

Ուրիշ սովորութիւն մ'այլ կայ՝ նման Բա-
լուցեաց մօտ եղածին : Քանի որ ընտանեաց

* Signori che passate, abbiate la bontà di andare al diavolo !

** Աւելի արտառայ անուն մի պիտի ունենայիք. եթէ ուզէիք կրկին թուրքերէն թարգմանել բառս առ բառ այս զերմաներէն տողը. Wir machen die Thür nicht auf, համարելով چهارم (այժմեղ) :

*** Յերուի ժամանակաւ « Ահիւր-է-է-է » անուն մ'այլ եղած է, բայց ծով մ'էր և ոչ տուն : և նոյն իսկ այդ կին « Δεσπος անունն յետոյ եղաւ Εδδεσος, և հուսի՝ յոնիկական դատաւարաբարձումը Εδδεσος, յորմէ յառաջ եկաւ լատին և ապա իտալ սովորութիւնն կիչելու նոյն ծովը Euxinus, Eussino. Թերևս ժամանակաւ Հա-յաստանի մէջ այլ նոյնը պատահի, և լինին յապայտ Աֆիւ-է-է-է (Prendi tutti) և Գուս-է-է-է (Spalancaporte) անուններով նորանոր տեղեր :

մէջ պապը ողջ է, ինքն է միակ հայրն. և զինքը հայր կը կոչէ՝ ոչ միայն իւր որդին, այլ և նորա որդին ևս. իսկ վերջինս իւր բուն հօրը պարզապէս եղբայր անունը կու տայ, որ թուրքերէն կ'ըսուի ակապար ԳՃԱ. Ահա զոգարիկ և անուշահոտ ծաղիկ մի ընտանեկան կենաց պարտիդին մէջ. մինչ զեռ բոլորովին խալթող փուշ մ'է, ինչպէս կ'ընեն, պարզ մկրտութեան անուամբ կոչել մայրը, Աննա, Հռիփսիմէ, Իսկուհի, և այլն, այնպէս որ չի լսուին այն զգալուն բառերը. մայրի՛կ, մայրի՛կ չան, և մինչև անգամ ոսկեմայրիկ (madre d'oro), ինչպէս կը գտնուին աշխարհիս վերայ մարդիկ՝ որչա այսպէս կը կոչեն լի դրօշմով և պանծանօք:

Վերջապէս, եթէ ուզենք աստ զանազան մարդկանց բարբը ու սովորութիւնները իրեւրաց հետ բաղդատել, թէ՛ մեծ և թէ՛ փոքր խրերու մէջ, մենք ամենեւին ձանձրոյթ պիտի չի զգանք. ուստի, ամփոփելով մեր խօսքը, զարձնենք մեր աչքը արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք, — միայն թէ պատճառաբանելու և հետեւութեանց յանդելու համար վկայութիւնք պէտք է արժանահաւատ լինին, — և տեսնենք թէ արդեօք մեղի, որ թէ և հետաքրքիր՝ բայց զինքը սիրող ենք, ինչ պատասխան պիտի տայ արեւելքը...

Ի Պաղատա, 1896.

Եմիկ Տեգա

ՌԻՎԵԻՍԻՆԻՍԻՆԻՍ Ի ՀԱՅՍՏ*

ՀԱՅ ազգն աշխարհիս ամենահին ժողովուրդներէն մին է... որոյ խանձարուքն է Ալլարատ կամ Մասիս լեռն, իւր գետն

է՝ Երասխ, իսկ լիճն է՝ Ուրմիա¹. Իսկ նորա աշխարհն բամբուռած է երեք պետութեանց մէջ, Ռուսիոյ, Թուրքիոյ, և Պարսկաստանի:

Այս տեղ մամրամամ կը մկարագրէ յօդուածս զերմ յիշեալ երեք պետութեանց հպատակ հայեւրուս վիճակը և դրութիւնը: Երկրիմ արևելքամ կողմը՝ հրէից մամս ցրուած են հայք, կ'ըսէ, և մոցապէս հմարագէտը՝ քարտար և խորամանկ են գործոց և առուտորի մէջ, զոր արդիւնք կը համարի այն միշտ ցրուելու և զաղթիլու հակամէտ քաղաքակամութեամ կամ դրութեամ, որ սկսեր է թիւզամդակամ կայսերաց ժամամակէմ և կը շարունակուի մինչ ցարդ: Այն սակաւ և թոյլ դիմադրութիւնը՝ զոր ի գործ դրեր է հայ ազգն իւր ցըրմամ արդիւնք է, կ'ըսէ հեղինակն, ինքն բազմապատիկ դաւամութեանց և զամոռը ստեղծ փոկոխիլու զերութեամ՝ որք յայտնապէս կ'երևին մուրա մէջ: Ինչպէս բնական է, կը յաւելու մաւզամազամ դաւամամք և կրօնք առեւտրութիւն յառաջ կը բերնմ ժողովրդեանմ մի մէջ և այնու պառակտումն և ամսիաբամութիւն յամսմայնի:

Հայոց աւանդութիւնք զարմանալիք են...: Բազմութիւ տեղական դրոյցներ ունին. օրինակ իմն, Տարսնի մէջ (ի կիլիկիա) շատ կը խօսուի Ս. Պաւղոս առաքելոյն մասին: Նոյն տեղայ եկեղեցին կառուցուած է առաքելոյն հիմնած հին շէնքի մի վերայ, և զերեզմաննոցին մէջ կը տեսնուի տակաւին ծառ մի, զոր՝ ըստ աւանդութեան՝ նոյն առաքելոյն տնկեր է: Այնոր շուրջ կը զըստնունին հայոց շիրմներն, որոնք զարդարուած են իւրաքանչիւր հանգուցելոյն արուեստը ցուցընող խորհրդական առարկաներով. վանառականին շիրմին վերայ կը տեսնուին կշիռք և չափք, իսկ զարբնոյն՝ ուռն և սալ, և այլն: Կր ցուցնեն զարձեալ Ս. Պաւղոսի տունը և ջրհորը, ուր հաւատացեալը ուխտի կ'երթան: Սիս, որ կաթողիկոսանիստ քաղաք է, նըշանաւոր իւր հնութեամբն և պատմական յիշատակներով, որ ծաղկեցաւ երբեմն խաչաւ կրաց ժամանակները, ներկայապէս ողորմելի աւանի մի երեւոյթն աւնի՝ միջնաբերդին ներքև շինուած, ուր 550 տարի յառաջ կը բարձրանայր արքունի ապարանքն և Այնոր

* Երեւայ դրութիւնս քաղուածոյ է Contemporary Review թերթի 1896 տարւոյ նոյեմբերի համարին մէջ գտնուած Theodore Bentի Ուղեւորութիւնք ի Հայս խորագրաւ մէկ յօդուածին:

1. Լաւագոյն էր բռն վանայ ժողով. կ'երևի թէ յօդուածագիրն վանայ կողմերը չէ պարտած, այն պատճառաւ ևս չէ յիշած զայն: